

УДК 904.4(477.42)

**ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА ІХ–Х СТ. НА ТЕРИТОРІЇ
ЛІТОПИСНИХ ДРЕВЛЯН**

Хададова Марина Володимирівна,
старший викладач
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, м. Житомир, Україна

Анотація: публікація присвячена характеристиці укріплених поселень, розташованих на території розселення літописних древлян. В ній визначаються ознаки древлянських городищ ІХ-Х ст., їх класифікація, увага приділена елементам оборонних споруд і розташуванню в межах Древлянської землі.

Ключові слова: Київська Русь, городище, гради древлянські, фортифікації, ескарп, вали.

Вступ. Серед важливих напрямків археологічних досліджень раннього етапу становлення давньоруської держави є вивчення пам'яток на територіях літописних східнослов'янських племен. Писемні згадки про них нечисленні і рідко дають чітку інформацію щодо території розселення, рівня розвитку та ролі у становленні першої східноєвропейської слов'янської держави Київська Русь. Тому важлива роль археологічних досліджень різного виду пам'яток, які дозволяють отримати матеріали для розуміння економічних, культурних, політичних процесів протягом ІХ – Х ст.

Давньоруські літописи приділили досить багато уваги древлянам в порівнянні з іншими племінними союзами. Це звичайно пов'язано з висвітленням подій 945 – 946 рр., а саме вбивством київського князя Ігоря та каральної експедиції княгині Ольги, в результаті якої були знищені всі 20 племінних центрів древлян. На думку ряду дослідників такими племінними центрами були поселення закритого типу – городища.

Але перед дослідниками постав ряд питань, зокрема, які саме пам'ятки

вважати древлянськими, і як визначити кордони древлянської землі. Вирішити їх стало можливим після накопичення матеріалів археологічних досліджень, зокрема в зоні українського Полісся. Саме особливості древлянських пам'яток та матеріальної культури дозволили досить чітко окреслити територію розселення древлян і визначити їх племінні центри – «гради», якими виступали городища.

Ціль роботи: систематизувати інформацію про укріплені городища IX-X ст. на території древлянського племінного союзу, отриману в результаті археологічних досліджень даної групи пам'яток.

Матеріали та методи. При написанні статті були використані наукові публікації, присвячені археологічним дослідженням древлянських пам'яток та їх аналізу. Використані теоретичні методи – аналіз та систематизація інформації.

Результати та обговорення. В історії вивчення давньоруських городищ в цілому та древлянських зокрема, можна виділити три етапи.

Перший – XIX – початок XX ст. Характеризується накопиченням даних щодо пам'яток, складанням їх описів. Результатами такої діяльності були публікації «Археологічних карт» розташування пам'яток на територіях окремих губерній. Зокрема В. Антонович підготував та опублікував археологічні карти Волинської і Київської губерній, які містили і інформацію про городища на території древлян. Другий етап з 40-х по 70-і рр. XX ст. характеризувався розвідковими дослідженнями експедицій під керівництвом П. Третьякова, І. Русанової, П. Толочка, М. Кучери та ін. [1, с. 41-44]. Інформація, накопичена в цей період, дозволила оформити кілька варіантів класифікації давньоруських городищ, спираючись за спільні ознаки топографії, побудови фортифікацій, характеристики культурного шару.

Дослідження древлянських пам'яток, зокрема городищ, розпочалося у другій половині XIX ст. До нього долучились Ф. Штейнгель, С. Гамченко, В. Антонович, Я. Яроцький. В 20-30 рр. XX ст. окрім С. Гамченка, дослідження проводили І. Левицький, Ф. Козубовський, Ф. Мовчанівський [2, с. 4-5].

Але найбільш масштабно дослідження древлянських городищ на території Житомирської обл. почали проводитись з кінця ХХ – протягом ХХІ ст. під керівництвом Б. Звіздецького та А. Петраускаса. Накопичений археологічний матеріал дозволив визначити ознаки древлянських пам'яток, серед яких курганні могильники з інгумацією на давньому горизонті, які обов'язково супроводжували укріплені поселення, а також наявність на пам'ятці прошарку з матеріалами Лука-Райковецької культури. Особливо важливим є наявність райковецької кераміки – грубо ліпленої або ранньокружальної кераміки ІХ- першої половини Х ст. Деякі дослідники, зокрема П.Третьяков, вважали характерною ознакою древлянських городищ їх «гніздове» розташування на високих корінних берегах річок, як Іскоростень або Городськ [2, с. 12-45]. Також важливою ознакою є наявність слідів спалення та відсутність в культурному шарі матеріалів другої половини Х – ХІ ст. Останнє демонструє відсутність життя на городищах після їх знищення в 946 році, після чого Древлянська земля втрачає свою автономію та входить до складу Київської землі.

Самі ж кордони древлянської території обмежуються Правобережжям Дніпра, а саме межиріччям Случі та Здвижу з заходу на схід, а з півночі на південь межі визначаються природними умовами. На північ від р. Уборть кількість древлянських пам'яток різко зменшується через заболочену місцевість. На півдні природною межею виступає зона лісостепу, де теж відсутні древлянські пам'ятки. В цілому площа древлянської землі складала приблизно 28 кв. км. [2, с. 36].

М. Кучера звернув увагу на те, що древлянські городища розміщуються майже по колу поперечником 150x120 км, в середині якого знаходиться літописний Іскоростень – резиденція світлого князя [3, с. 143]. У своїх узагальнюючих працях дослідник визначив фактори, які варто враховувати при класифікації городищ: об'єктивний (природно-топографічний) та суб'єктивний (суспільно-історичний). У першому випадку до уваги беруться топографічні особливості (рельєф) місцевості, природні перешкоди, які можна використати

для захисту, у другому – значення і соціальні функції городища [3, с. 13].

Східноволинська, або Житомирська група городищ, включає в себе 20 об'єктів, серед яких більшість за своїм облаштуванням є простими городищами (мають один укріплений майданчик), а чотири складними (Грубське, Городище, Городець, Новоград- Волинський II) [3, с. 142].

Більшість древлянських городищ IX-X ст. відносяться до простих мисових, серед них Зарічани, Іванків, Коростень III, IV, Малин, Олевськ, Райки та ін. Вони розташовані на річкових мисах або природних останцях з урахуванням факторів природного захисту. Саме мисові городища у древлян переважали і складають 63% від загальної кількості [2, с. 53]. Для додаткового захисту зводились оборонні споруди – вали, рови, проводилося ескарпування схилів.

Як вже зазначалося, ряд городищ, наприклад в м. Малині, починають своє існування ще в VIII ст. Малинське городище розташовувалося у максимально важкодоступному місці, на значній висоті над оточуючою місцевістю, мало ескарповані схили та вали з напільного боку. Дослідження 2016 р. підтвердили датування VIII ст., запропоноване Б.Звіздецьким, а також продемонстрували кілька етапів функціонування укріпленого городища. Перший етап починається з ранньої фази Лука-Райковецької культури і закінчується в середині X ст. Після перерви городище проходить ще кілька фаз існування [4, с. 88-89].

У валах подібних городищ VIII ст. практично не застосовувалися дерев'яні конструкції. А вже у IX-X ст. технологія змінюється – спочатку будуються зруби, які в подальшому засипалися землею. Вони, в свою чергу, слугували основою для наземних конструкцій, зокрема дерев'яних загород. На думку ряду дослідників в цей період оборонні вали мали другорядне значення і утворювалися як викид із рову [2, с. 71].

Протягом IX-X ст. змінюються суспільно-історичний фактор значення древлянських городищ. Спочатку вони виступають як символи зміцнення територіальної єдності племінних об'єднань, як основа адміністративно-політичної структури союзів племен. 20 городищ є резиденціями місцевих

князів, які, в свою чергу, підпорядковувалися верховному князю Малу. Городища виконують також найважливішу суспільну функцію – забезпечення захисту племінних територій від ближніх і дальніх сусідів [3, с. 149].

Ряд дослідників зазначають, що у IX- в першій чверті X ст. відбувається перший період формування середньовічних міст. Основою для них стають найбільш крупні протоміські поселення в освоєних землеробських районах, в яких розвивається ремесло та торгівля. На рівні з Черніговом та Києвом, до цього переліку входять і древлянські Іскоростень, Малин, Вручай [5, с. 7-10].

Однак у результаті каральної експедиції княгині Ольги більшість древлянських городищ було знищено. Життя на деяких з них не відновлюється (наприклад городище Коростень I), на інших відновлюється через певний час. Але вони вже є частиною укріплень Київської землі, частиною домену великого князя. Після 946 року не припиняється життя на п'яти городищах, які продовжують свій розвиток в другій половині X – XI ст. Це Овруч (літописний Вручай), який стає центром Древлянської землі і місцем перебування представника великого князя київського. Городища Грубське і Яроповичі, розташовані на стратегічно важливому напрямку, виступали в ролі фортець. А городища Іванківці і Фрузинівка, на думку дослідників, стали місцями збору данини [2, с. 78].

Висновки. Отже у висновку зазначимо, що древлянські городища IX-X ст. є продовженням існування укріплених поселень Лука-Райковецької культури, облаштовані з урахуванням природних факторів в недоступних місцях. Частіше це прості мисові або останцеві городища, з ескарпованими схилами, які мають елементи фортифікацій, споруджені з використанням дерев'яних конструкцій. Городища виступали резиденціями древлянських князів і племінними центрами. 15 із 20 відомих древлянських городищ були знищені у 946 році в результаті карального походу київської княгині Ольги. Це знаменувало втрату автономії древлянської землі і входження її у склад Київського князівства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Козюба В. К. Давні укріплення півночі Київського Полісся: стан і перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип.3 (20). С. 41-56.
2. Звіздецький Б. А. Городища IX – XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. 176 с.
3. Кучера М. П. Слов'янсько-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАН України, 1999. 256 с.
4. Петраускас А. В., Хададова М. В. Розкопки древлянського городища VIII ст. в м. Малині. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип.4 (21). С. 88-92.
5. Моця О. П. «Ембріональний» етап формування давньоруських міст. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип.4 (21). С. 7-11.